

ANJA PLETIKOSA

FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

**Balkanizam kao
kolonijalizam:**

Ministarstvo boli
Dubravke Ugrešić
kao
Deca ponoći
Salmana Rushdija

Teorijsku pretpostavku Marije Todorove da njezina novotvorenica „balkanizam“ nije istovjetna pojmu „orijentalizam“, Edwarda Saida, ovaj članak želi prikazati i kritički promotriti na temelju čitanja romana *Ministarstvo boli* Dubravke Ugrešić te usporednoga postkolonijalnog čitanja *Dece ponoći* Salmana Rushdija. Analizirajući niz tematskih točaka iz obaju romana, ali i poziciju pisca-emigranta koja je karakteristična za oboje spomenutih pisaca, autorica članka pokušava uspostaviti analogije između njih kako bi pokazala da, barem u slučaju Dubravke Ugrešić, balkanizam uistinu predstavlja plodno tlo postkolonijalnom tumačenju. Ishodište takve pretpostavke koncept je položaja „između“ kakav zagovara Homi Bhabha, a koji teoretizira o ambivalentnome, hibridnom i liminalnom subjektu koji se istovremeno nalazi ovdje i ondje. Tako se i likovi u *Ministarstvu boli*, baš poput autorice romana, kao izbjeglice s prostora bivše Jugoslavije na prazan prostor Nizozemske nalaze u dvostruko delikatnom položaju „između“. S jedne je strane njihova prošlost raspadom Jugoslavije postala nedohvatljiva, a time i proces identifikacije onemogućen, dok su s druge dislocirani na oličenje politički neutralnoga područja, u samu blizinu Haškoga suda. Prazan prostor Nizozemske, podržan relativnošću sjećanja kakvu u esejima *Imaginary Homelands* zastupa Salman Rushdie, otvara put kolonijalizaciji te ruši tezu o multikulturalnom nizozemskom okolišu.

Ključne riječi: balkanizam, bivša Jugoslavija, postkolonijalizam, prostor „između“, subalteran.

Uvod: Imaginarni Balkan kao postkolonijalni prostor?

Knjigu posvećenu balkanskim narativima te autopredodžbama i heteropredodžbama o prostoru koji se određuje geografskim terminom Balkanskoga poluotoka Marija Todorova, i sama pripadnica te, prije svega kulturno obilježene cjeline, piše 1997, nekoliko godina nakon što je svijet ostao zgrožen etničkim čišćenjima koja su se događala na prostoru bivše Jugoslavije, a koja su još jedanput podcrtala granicu između Istoka i Zapada. Iscrpna studija koja se temelji uglavnom na historijskome pregledu pojmova Balkan i balkanizacija, bavi se dvjema postavkama koje se tiču predmeta postkolonijalne teorije. Prva je od njih liminalna pozicija Balkana, koju najbolje opisuje metafora mosta bilo u kulturološkom bilo u geografskom i geopolitičkom smislu. Takav položaj „između“ pred autoricu postavlja drugi problem: podliježe li pojam Balkana istoj onoj postkolonijalnoj kritici kojoj se izlaže orijentalizam Edwarda Saida?¹ Todorova smatra da tomu nije tako, a kao jedan od čvršćih argumenata uzima

¹ Usp. Edward Said, *Orijentalizam* (Zagreb: Konzor, 1999).

izostanak kolonijalne prošlosti Balkana. „Na polju ideja, balkanizam se delomično razvio kao reakcija zapadnih Evropljana čija je ‘klasična’ očekivanja Balkan iznevjerio, ali to je bilo razočarenje u okviru paradigme koja je već utvrđena kao drugačija od orijentalne.“² Iz te perspektive Balkan nije europski Drugi, nego njezina *tamna strana* („Taj među-prostor Balkana, njegov granični karakter, mogao je da od njega jednostavno stvori nepotpuno drugo; umesto toga, Balkan se poima ne kao nepotpuno drugo već kao nepotpuno sopstvo.“³), prostor čijoj zazornosti prije svega doprinosi amorfnost i heterogenost nacionalnih narativa na koje se ondje nailazi, a ne samo barbarstvo koje mu se od početka 20. stoljeća pripisuje. „To je nekakav trošni Orijent, izdajnik, otpadnik od sebe samog, bez fesa, bez vela, bez Korana: to je veštački, prevrantski Novi Orijent koji je namerno raskinuo sa svojom prošlošću i odrekao se svog starog nasljeđa.“⁴

Samo godinu nakon objave *Imaginarnog Balkana* Dubravka Ugrešić počinje objavljivati fragmente svoga romana *Ministarstvo boli* koji će izaći 2004. godine. U njemu je dislocirana bivša Jugoslavija opterećena vlastitom prošlošću. Kriza imanentna balkanskomu 20. stoljeću nosi teret svoje prošlosti, a raspad Jugoslavije obilježen je događajima u *duhu Balkana*, praiskonskim kulturnim matricama i međuljudskim previranjima. Paralelno čitanje obiju spomenutih autorica postaviti će pitanje na koji je način duh Balkana prisutan u djelu Dubravke Ugrešić i kakve konotacije on donosi. Može li se bivša Jugoslavija, premještena na neutralan teren Nizozemske, ipak promatrati kao prostor kolonijalnoga potencijala? Svakodnevnica ljudi izbjeglih s postratnog prostora dovela ih je u poziciju koju Homi Bhabha naziva pozicijom „između“. Sam postratni prostor stoljećima je obilježavan atributom „između“. Primjeri poigravanja jezikom postaviti će pitanje mogućnosti kulturalnoga prijevoda i uklapanja u drugu sredinu. Primjeri poigravanja sjećanjem evociraju će koncept imaginarne domovine Salmana Rushdija. Analiza romana koji govori o raspadnutoj kulturi unutar nove kulture će, osim Bhabine egzemplarne teorije, u pitanje dovesti i problem kulturnoga identiteta dijaspore te modele kulturne i moralne asimilacije kakve u svomu tekstu o pitanju australskih Hrvata nudi Boris Škvorc. Imajući pritom na umu Todorovinu tezu da balkanizam nije podvrsta orijentalizma, ove će se analitičke pretpostavke koristiti pri čitanju teksta Dubravke Ugrešić stavljajući naglasak na tri bitna momenta: svakodnevicu obilježenu *grupnim seansama*, problem jezika kao jedan od njezinih dijelova te Nizozemsku (Amsterdam kao velika kuća lutaka, Haaški sud kao teatar, Ceesov pristup Tanji) kao potencijalno kolonijalnu snagu.

2 Marija Todorova, *Imaginarni Balkan* (Beograd: Biblioteka XX vek, 1999), 44.

3 Marcus Ehrenpreis, cit. prema Marija Todorova, *Imaginarni Balkan* (Beograd: Biblioteka XX vek, 1999), 40.

4 Marija Todorova, *Imaginarni Balkan* (Beograd: Biblioteka XX vek, 1999), 218.

Balkan kao prostor „između“ i dijaspora u dislociranome prostoru

Spomenuti zazor, koji Europa i Zapad osjećaju prema Balkanu, ne proizlazi iz opozicijskog karaktera njihova odnosa, nego iz dvosmislenosti i kontradiktornosti koja ovdje vlada. Činjenica da se nešto ne može smjestiti u određenu kategoriju (u ovome slučaju pribliježiti Istoku ili Zapadu), zapadnjački shematizam dovodi u pitanje. Balkan predstavlja most između Istoka i Zapada „koji spaja etape razvoja, što se vidi po etiketama koje mu se daju: polurazvijen, polukolonijalan, polucivilizovan i poluorijentalan“.⁵ Ne shvaćajući ga dovoljno kompleksnim i razvijenim, Europa ga želi dovesti na viši stupanj napretka, no upravo se time potvrđuje temeljno nerazumijevanje koje u znanstvenim krugovima vlada prema (bilo kojemu⁶, pa tako i ovome) šarolikom prostoru. On se, bez obzira na sve sličnosti koje među njegovim narodima postoje, ne može svesti na isto. „Balkanizam“ koji ga karakterizira nije neminovan, već je stigmatiziran stalnim i dubokim promjenama. Hibridnost Balkana očituje se u različitosti vjeroispovijesti, mješavini rasa i isprepletenosti jezika. Neprosvijećeni (ne) intelekt i grubost fizičkih obilježja utjecali su na to da se Balkanu pripiše uloga europskoga *bureta baruta* te nepomirljive rasne mržnje. Iako se međutim radi o stvarnom prostoru i o geografskoj činjenici, sve nepomirljivosti koje postoje i predrasude koje se prema njemu stvaraju čine od njega svojevrsni mitski narativ, heterogenu zajednicu koja se nalazi na rubu dominantne kulture, tekstni konstrukt koji čitavo vrijeme izmiče smještanju u određene kategorije te kao takav i na simboličkoj razini predstavlja prijatnju uvriježenomu zapadnjačkom poimanju svijeta.

Političku moć nacionalnog identiteta, a i posljedice koje ona donosi, u svo- me tekstu *DisemiNacija: prostor, vrijeme, pripovijest i margine moderne nacije* Homi Bhabha promatra kao rezultat procesa prezentacije prošlosti iz perspektive sadašnjosti. U tome slijedu identitet fungira kao ambivalentan, liminalan i hibridan subjekt koji se, baš kao i izbjeglice u romanu *Ministarstvo boli*, u isti mah nalazi i ovdje i negdje drugdje. U ovome delikatnome prikazivanju, ambivalentnost nacije kao pripovjedna strategija dovodi do svojevrsnog iskliznuća pa se tako u priču o kolektivnom iskustvu uvlače individualna iskustva (kategorije seksualnosti, klasne pripadnosti, kulturne razlike ili iskustva marginalnih skupina). Tradicionalni historijski prikaz nacije kao povijesni konstrukt *par excellence* i homogena cjelina iz perspektive postkolonijalnoga

⁵ Ibid, 37.

⁶ Dobar je primjer toga Indija kakvu je u *Deci ponoći* opisuje Salman Rushdie koji ovaj problem tematizira eliminacijom svakog pojedinog člana istoimene organizacije, Društva Djece. Povod su tome navodno bile njihove supermoći. Službena verzija Indije (Indira Gandhi) kaže da se ništa loše za vrijeme Vanrednog stanja nije dogodilo. Rushdie u *Deci ponoći* raskrinkava sterilizaciju i eliminaciju nepotrebnih opasnih marginalnih skupina opet kroz prizmu Salemove privatnosti. Isključen iz dominantne politike, subalterni Rushdie radi inverziju te političku verziju označava kao laž, a književnosti ostavlja zadatak da se primi službene priče i iznese činjenice.

tumačenja narušavaju se nekom drugom temporalnošću u kojoj je realističnost prikaza rezultat pripovjedne borbe. Jednom kada se nacija, simptom suvremene etnografije, shvati kao liminalni prostor označavanja, u središte pitanja dolaze grupe s njezinih margina, manjinski heterogeni diskursi. Nacija, kao subjekt takvoga ambivalentnog diskursa, ostaje rastrojena te se postavlja pitanje „Čiji narativ ima prednost; povijesni ili pripovjedni?“.

Dijaspora i problem asimilacije

Likovi Dubravke Ugrešić svojom pozicijom „između“ impliciraju da je njihov identitet stanovnika bivše Jugoslavije u dijaspori u stalnome procesu, a ne nešto davno definirano i kao takvo neupitno. Koliko je njihova svijest o traumi koju su prošli razvijena, a koliko joj tek predstoji da se razvija, njihov je identitet dijalog smjernica od kojih jedne naznačuju zajedništvo odnosno zajedničku prošlost, a druge naglašavaju pluralizam unutar njihove grupe, onaj koji Zapad uzima kao upitan i potencijalno opasan. Glavno je pitanje koje proizlazi iz te nepripadnosti kulturi-domaćinu, ali i iz nesnalaženja u kulturi-ishodištu, koja je sada ili jugoslavenska (dakle izgubljena) ili hrvatska (dakle potpuno strana), kakvu priču priča zajednica koja je ostala izvan tih dviju velikih (pri)povijesti. U liberalnome prostoru multikulturalizma (ako se uistinu o takvoj sredini radi)⁷ iseljena hrvatska zajednica može sebe locirati na poziciju „između“. Glavnomu liku *Ministarstva boli* to međutim ne uspijeva. Od početka se pita radi li se o njoj ili je samo preuzela tuđu nesreću kao ispriku da se ne vrati na ishodište, već se infiltrira u novu sredinu.

Pozicija postratnog subjekta „između“ može u tom multikulturalističkom kontekstu⁸ kliziti po skali različitih mogućnosti. Uslojavanje i raspršivanje iskaza može se uzeti tradicionalno shvaćeno te se jednostavno promatrati kao više kultura koje supostojе na jednomu prostoru. Novu perspektivu obilježavaju proklizavanje i premrežavanje dominantnoga diskursa i onoga manjinskog te njihova repozicionira-

⁷ Najbolji je primjer za to odnos Tanje i njezine davno izbjegle prijateljice Ines koja utjelovljuje određeni hibrid jugoslavenske gostoljubljujivosti i nizozemskog zaziranja od iste na taj način da joj nudi pomoć samo i isključivo do (vrlo niskog) stupnja koji joj odgovara. Osim toga, poznata je činjenica da je prvih godina rata Nizozemska širom otvorila vrata svim izbjeglicama s područja bivše Jugoslavije. Nedugo zatim vanjska se politika promijenila, a ratom protjerani emigranti postali su rijetkost.

⁸ „Došli su ovamo s ratom, neki su imali izbjeglički status, neki su bili bez njega. Dečki su uglavnom bježali od mobilizacije, takvih je bilo iz Hrvatske i Srbije. Neki su došli iz ratnih područja, iz Bosne i sjeverne Hrvatske. Neki su naprosto došli za drugima i ostali. Neki su, čuvši da holandske vlasti izbjeglicama iz Jugoslavije izdašno dijele socijalnu pomoć i smještaj, došli da nesigurnu valutu svojih života promijene za čvršću. Neki su nabasali na holandske partnere.“ (Dubravka Ugrešić, *Ministarstvo boli* (Zagreb: 90 stupnjeva 2004), 15–16): „Kakav je bio narativni potencijal ovakvih subjekata i koliko su dugo opstali u nekolonijalnoj poziciji, glavna su pitanja ovoga rada koja povlače sa sobom još jedan problem i postavljaju pitanje: „Radi li se uistinu o multikulturalizmu?“

nja u novim odnosima pri čemu potonji uvelike prijeto urušavanjem vladajuće strukture. „Riječ je dakle ili o kulturnoj posebnosti i moralnoj asimilaciji (znači ‘odricanju’ dijela identiteta zbog pridruživanja dijelu dominirajućeg identiteta na razini političke identifikacije), ili o kulturnoj asimilaciji i moralnoj odvojenosti i (oda)biranju pozicija drugog koji stvara novu priču (dakle na razini prihvaćanja komocije života u dominirajućem društvu i izvlašćivanja vlastite kulturalne paradigme iz njega, neovisno o tome pridružuje li se ta moralna odvojenost ishodišnoj kulturi ili se stvara nova vrijednost/priča).“⁹ Treća pozicija nudi potpunu moralnu i kulturnu neprilagođenost.

Pozicija „između“ stavlja subjekt u poziciju iz koje dominantni sustav ukida njegove razlike te ga promatra kao homogenu grupu, no istovremeno samoga sebe doživljava kao nešto što se ne može obilježiti istim označiteljem. Potencijalna opasnost od Balkana leži upravo u tome što odudara od takve jednoličnosti i tjera Zapad da ga doživi upravo kao zazornu sliku sebe u zrcalu (jednako kao što se to događa Tanji Jurić svakoga puta kada neplanirano ugleda svoju figuru na zrcalnoj površini). Njegov se narativ raspada na tri podsustava čije tragove u svome tekstu *Cultural Identity and Diaspora* detektira Stuart Hall. Na primjeru Kariba on uočava tri „prisutnosti“ koje dominiraju postkolonijalnim karijskim diskursom: afričku, europsku i američku. Dok prva izlazi na vidjelo tek u određenim *seansama* (obredima, pjesmama...), a inače ostaje prikriivena kolonijalnom zabranom, o drugoj se ne prestaje pričati. Ona predstavlja kolonijalni diskurs, igru moći kao paradigmatički prikaz podčinjenoga subjekta (siromaštvo, ali i egzotiku). Prisutnost Amerike jest prisutnost Novoga svijeta, *empty land* u kojoj se odvija sraz Istoka i Zapada. „Diaspora identities are those which are constantly producing and reproducing themselves anew, through transformation and difference.“

Prazan prostor Nizozemske – prazan prostor Jugoslavije

Dijagnozu izbjegličkoga statusa pripovjedačica postavlja u samomu početku uvlačeći čitatelja u jedan prazan prostor koji će se otvoriti kako bi ga ona, makar samo prividno ili posve kratkotrajno, napunila pričom prepunom reminiscencija na minulo zlatno, gotovo mitsko, doba jugoslavenske prošlosti. Prostor na koji je izbjegla opisan je kao ravna zemlja koja dozvoljava totalnu vidljivost te određuje ljudsko ponašanje. Ratno stanje, koje ju je dislociralo iz države koja više ne postoji, dovelo je do toga da su čak i ludnica, zatvor i sudnica postali normalnim životnim okolnostima. Dok je uza se još imala muškarca, imala je središte potrebno za orijentaciju te je znala odrediti na kojemu se mjestu točno nalazi. Prostor Nizozemske ispunjavao ju je autoane-

⁹ Škvorc, Boris. „Multikulturalnost i multikulturalizam u postkolonijalnom ‘stanju stvari’: dislocirani identitet, pričanje zajednice, književnost i druge Hrvatske“, *Croatian Studies Review* 6 (2010): 83.

stezijom, odvrnućem uslijed kojega bi se često gubila u novom mjestu prebivališta. Prazninu novoga narativa glavni lik ispunjava besciljnim lutanjem uzduž i poprijeko Nizozemske i pamćenjem nepotrebnih detalja. Pitanje „Je li taj novi narativ prihvaćen?“ ostaje otvorenim sve dok se ne ispreplete s pitanjem o kolonijalnom obojenju Tanjina diskursa. No za razliku od lokalnog stanovništva, koje je mjesto radnje Amsterdama kao „najveće kuće lutaka na svijetu“,¹⁰ ispunilo nizom svojih tragova, golemom količinom znakova i svojevrsne *kolonijalne arogancije* iz koje pršti njihovo europejstvo, subjekt koji s prostora „između“ (Balkana) u stanju „između“ (izbjeglištvo) seli u prazni prostor, svoj diskurs tek treba tražiti. „Mi putujemo zapadno i uvijek stižemo istočno, i što smo zašli zapadnije, to smo stigli istočnije, naše je pleme prokleteo. Naseljavamo se na rubovima gradova. Biramo rubove kako bismo jednoga dana lakše mogli sklopiti svoje šatore i krenuti, ponovo krenuti na put, dublje prema zapadu, da dismo stigli dalje na istok.“¹¹ Prokletstvo je proturječje i nejednoznačnost kojima Balkan predstavlja Zapadu opasnost. Ma koliko Europa uložila truda, Istok ostaje istočno.

Mjesto profesora *servo-kroatisch* jezika na amsterdamskom Odsjeku za slavistiku omogućilo joj je razvoj jugonostalgičnoga diskursa koji se temelji na sjećanju koje joj je bilo prijeko potrebno kako bi sebi osigurala ponovni pronalazak izgubljene orijentacije i stvaranje novoga identiteta. Pritom nije razmišljala o tome koliko povratak jugoslavenstva i otvaranje pamćenja može utjecati na ljude koji su na istomu tom, sada već bivšem prostoru, doživjeli traumu. Oni su imali već razvijen vlastiti leksik u koji se ona kao *drugarica* vrlo dobro uklopila. S jedne su strane balkanizirali nizozemski; brojali su *guće* kao da tepaju novcu, živjeli su okruženi *Dačerima*, ponekad *Švabama* i *Švedima*. S druge strane imali su problema s vlastitim jezikom izgovorenim naporom „invalida pogođenog jezičnim teškoćama te popraćenog gestama, grimasama i tonovima“.¹² Materinji jezik kojim su se služili bio je *naš*, s obzirom na to da se kao izbjeglice nisu mogli poistovjetiti s jednim od entiteta nastalim rascjepkavanjem Jugoslavije. *Naš* jezik služio im je za intimnu ispovijest, a kada bi se radilo o činjeničnomu znanju, činili su to na engleskomu jeziku („Pribojavala sam se (i bila u krivu) da bi na našem lako mogli skrenuti u ispovijest, a to, u tom času, nisam željela“).¹³ Na amsterdamskoj se slavistici B/K/S¹⁴ još uvijek u tome trenu (pripovjedno je vrijeme

10 „Mislila sam o tome kako živim u najvećoj kući lutaka na svijetu, gdje je sve tek simulacija, i gdje ništa nije pravo. Ako ništa nije pravo, onda nema razloga da se bojim, mislila sam. Koračala sam lakše, i u jednom trenutku učinilo mi se da stopalima jedva dodirujem tlo. Preda mnom su se, poput lagašnog klupka vune, odmotavali mađurodamski prizori. S posve svježim čuđenjem, baš kao da sve to vidim prvi put, promatrala sam bonsai drveće koje je simuliralo moćne hrastove, škrtu zelenu travu koja je simulirala bujne zelene poljane. Sve je odjednom bilo kristalno jasno, kao na dlan.“ (Dubravka Ugrešić, *Ministarstvo boli* (Zagreb: 90 stupnjeva, 2004), 275).

11 Dubravka Ugrešić, *Ministarstvo boli* (Zagreb: 90 stupnjeva, 2004), 257.

12Ibid, 10.

13Ibid, 21.

14 Naziv studija uvriježen je u Austriji te je preuzet s Karl-Franzens-Universitätä u Grazu.

smješteno u 1998. godinu) predavao kao jedinstven predmet, a time i jedinstvena književnost. Naši su bili specifičnoga izgleda: „Naši su hodali uokolo s nevidljivom pljuskom na licu. Imali su onaj poseban pogled iskosa, *zečji*, onu posebnu vrstu napetosti u tijelima, onu životinjsku zamrlost koja njuška zrak oko sebe ne bi li odredila s koje strane dolazi opasnost. Naše je izdavala neka osobita, nervozna sjeta na licima, malko zatamnjen pogled, sjenka odsutnosti, neka jedva vidljiva unutrašnja pogurenost.“¹⁵

Svako od njih nosio je sa sobom drugačiju traumu i Tanja je u tomu morala pronaći *zajedničku točku*. Mnogo im je stvari oduzeto, svi su na ovaj ili na onaj način ostali *orobljeni*. „Morala sam u tom ludilu naći teritorij koji će svima nama jednako pripadati, i koji će biti najbezbolniji. To je mogla biti, mislila sam, naša zajednička prošlost.“¹⁶ Ljude, bez sjećanja koji su nastali nakon raspada države u kojoj su se rodili, trebalo je vratiti tome sjećanju, ma koliko ono bilo politički subverzivno. Tanja Jurić je u svoju predavaonicu donijela filmove, knjige, pop-glazbu, viceve, televiziju, proizvode, novine, vijesti, jezik i ljude koji su trebali biti zaboravljeni i nanovo ih učinila opipljivim kroz neku vrstu *seanse* jugonostalgijom.

Problem je u tome što ovako dislocirani bivši Jugovići nisu bili svjesni različitosti unutar istosti kojoj su nekada pripadali, a koja im je svojim raspadom donijela traumu. Traumu su slijedile izgubljenost te svijest o međususjedskoj različitosti i, ako je vjerovati *balkanističkim* stereotipima, netrepeljivosti. Grupu ovih ljudi vezala je zajednička prošlost, no njihovo je podrijetlo bilo različito te se ona temeljila na nestabilnomu području. To područje ne može se svesti na binarne opozicije, odnosno kategorije koje se međusobno isključuju, već one ponekad predstavljaju različita mjesta na kliznoj skali mogućnosti. Svako od njih nosi u sebi ideju Jacquesa Derride o „difference, the idea that meaning is always deferred, perhaps to this point of an endless supplementarity, by the play of signification“,¹⁷ odnosno tragove drugih značenja koje sa sobom donose. Još uvijek nesvjesni toga, grupa ljudi kreće izvlačiti sjećanja na prisutnost Jugoslavije kojoj su nekada pripadali, a danas su je gotovo zaboravili, zatrpani s jedne strane nacionalnim (hrvatskim, srpskim, bosanskim...) narativima, a s druge strane (antibalkanskom, progresivnom) politikom (nemiješanja) kakvu Europa vodi.

Imaginarna domovina

Jugoslavija kakvu učenici Tanje Jurić stvaraju nije realan prostor, nego narativ ispunjen uspomenua koje sežu u razdoblje prije rata, traume i (moguće) kolonij-

¹⁵ *ibid*, 21

¹⁶ *Ibid*, 18.

¹⁷ Stuart Hall, „Cultural Identity and Diaspora“, u: *Colonial Discourse and Post-colonial Theory: a Reader*, ur. Patrick Williams and Laura Chrisman (London: Harvester Wheatsheaf, 1994), 231.

zacije, podčinjavanja Balkana. Sjećanja se uglavnom temelje na događajima iz djetinjstva: posjetu Jadranu, prvoj ljubavi, prvomu susretu s Titom, torbicama, bombonima i čokoladama, pjesmama, sve dok diskurs imaginarne Jugoslavije ne rezultira balkanskim incidentom u *pubu*, kontrolom Tanjine nastave kao pokušajem kolonizacije te prepuštanjem zaboravu.

Kada stvara šaroliku (pri)povijest, Salman Rushdie piše svoju vlastitu *Indiju*, stavljajući je u vjerodostojan kontekst prožet nevjerojatnim elementima te prilagođen zakonima žanra. Odlučivši prihvatiti izazov te opisati Bombaj svoga djetinjstva, autor se nakon nekoliko desetljeća izbjivanja iz Indije vraća u rodni grad u *potrazi za izgubljenim vremenom*. Međutim vrijeme stavlja pred nekada stvarne objekte neproziran sloj pa autor zaključuje da je prustovsko traganje uzaludan pothvat te se prihvaća postupka koji mu je preostao. Umjesto da realistički i vjerno u duhu klasičnoga povijesnog romana (a čitava se (pri)povijest događa prije šezdesetak godina) iznese događaje iz indijske prošlosti od njezine samostalnosti naovamo, Rushdie izbjegava točnu rekonstrukciju te tone u nevidljivu konstrukciju, izmišljenu domovinu, Indiju uma. Prema autorovim riječima, *Deca ponoći* roman je sjećanja, ali i roman o sjećanju gdje nemogućnost kompletne i objektivne autobiografije postaje temeljnom preokupacijom autora. *Deca ponoći*, baš poput Tanjine Jugoslavije, fikcionalizirana je autobiografija, subjektivna povijest ili osobni narativ koji nastoji sačuvati ono što je nasilna povijest odlučno oduzela.

Postkolonijalni je pripovjedač paradoksalan pripovjedač. Promotri li se Rushdiejeve eseje *Imaginary Homeland*, iz njih će se moći iščitati ambivalentna pozicija pisca-emigranta (što Rushdie uostalom jest, empirijski autor). Iz toga položaja njemu je dostupna dvostruka perspektiva istovremenoga insajdera i autsajdera društva. Jer ako književnost mora ponuditi mogućnost sagledanja svijeta iz novoga kuta, onda dislocirani autor postaje idealni subjekt koji će tu mogućnost iskoristiti. Kao što je naglašeno, njegova Indija još uvijek je *samo* njegova Indija, sekularizirana i nezagađena vjerskim fanatizmom, što Rushdiju kao autoru daje određenu političku moć.

Roman *Deca ponoći*, sa svojom osobitom slikom polifone Indije, nudi idealan prostor diskursu koji niječe historizam, posrednika između događaja. Bhabha u već navedenom djelu kaže da je uvijek moguće povezati određen broj naroda ljubavljju, sve dok postoje drugi narodi kojima preostaje da primaju očitovanja njihove agresivnosti. Narcistička neuroza kulture/nacije uzrokuje narcističku neurozu pripovijedanja i otuđenje subjekta te izlaz traži u glasu subalternih. U odnosu naspram dominantnoga narativa, njihov glas ne operira kao puko pribrajanje, nego kao zakašnjelost koja itekako može oštetiti logiku toga narativa. To se manifestira u odbijanju svrhe dominantnoga referenta/objekta te sučeljavanju s implicitnom moći generalizacije, stvaranja socijalne čvrstine itd. *Tuđost* ili neprevodivost nekoga jezika stavlja naglasak

na proces, a ne na njegov rezultat. Ugrešić daje glas dvostruko marginaliziranoj skupini: oni dolaze iz kaosom natopljenoga prostora, a istovremeno su izbjegli, izgubili i taj ishodišni prostor ma koliko proturječan on bio. To europskoj prisutnosti koja vlada pustom zemljom Nizozemskom daje kredibilitet da ušutka njezin glas dvostruko subalternog.

Kolonizacija?

Tanjine jugonostalgične seanse prekinute su prilikom njezina posjeta prijateljici Ines koja joj je našla mjesto na slavistici, a čiji je muž bio pročelnik odsjeka. Prilikom toga susreta, Tanja, postratni subjekt bez mogućnosti orijentacije u stranim uvjetima, doživljava dvostruki slom. Ines naime funkcionira kao osoba koja je prošla i kulturnu i moralnu asimilaciju u novu sredinu. S druge strane Tanja napominje da je ona uvijek bila ta koja je imala sve *svoje* (frizera, krojačicu, doktora...) i u domaćoj sredini, stoga je pitanje prilagodbe suviše. Ines, paradoksalno (ili vrlo dobro odglumljeno), predstavlja i onoga koji štiti novo i onoga koji štiti prošlost¹⁸. Njezin je diskurs prepun istinitih i lažnih sjećanja na njihovo prijateljstvo u Jugoslaviji, na studentske dane, ali i suosjećanja za svoju prijateljicu. Ona međutim posjeduje i treću stranu, onu koja Tanju tjera na nagodbu („Slušaj Ceesa, molim te, dobro ti govori... – rekla je mazno Ines, baš kao da se obraća djetetu.“¹⁹) te dovodi do potpunoga pokoravanja Ceesu koji je nadgleda. Kao vanjska sila, on ne razumije narativ njezine *seanse* pa je otpužuje da drži grupne psihoterapije. Natjeravši je da promijeni modus svojih predavanja, on je vraća na konvencionalni književnopovijesni narativ kakav postoji otkada je (zapadnjačke, Goetheove) svijesti o književnoj povijesti te time ruši dinamiku njezine grupe, simbolički poredak prepun obilježja raspadnute Jugoslavije koji ih je ujedinjavao i štitio. Ostavlja je bez oslonca, podložnu utjecajima izvana. Još jedanput ona doživljava dvostruki udarac:

Bilo bi to izigravanje zakona. Ja ne mogu preuzeti na sebe taj rizik.²⁰

„Naučili su lekciju o tome da su stvari relativne na vlastitoj koži. Jer stvari jesu relativne. Udaljenosti su se, još do jučer, mjerile u centimetrima. Granata je mogla udariti u u vas. Slučajno nije... Ovakva ravna, vlažna i nikakva, Holandija ipak ima nešto što druge zemlje nemaju. Ovo je zemlja zaborava, zemlja bez boli...“²¹
Imaginarna Jugoslavija postaje dvostruko podčinjena tvorevina; jedanput od strane Europe (Cees), drugi puta iznutra (Igor).

Slučaj je bivše Jugoslavije Todorovoj pokazao kako je jedan u teoriji mono-

¹⁸ Usp. s fusnotom 7.

¹⁹ Dubravka Ugrešić, *Ministarstvo boli* (Zagreb: 90 stupnjeva, 2004), 173.

²⁰ *Ibid.*, 221.

²¹ *Ibid.*, 238–239.

litan sustav, poput komunizma, u praksi označavao sustav puno bliži zapadnjačkoj demokraciji no što je to bio slučaj sa sustavom koji je omogućio raspad države, a nakon njega i tranziciju. Pokušavši odgojiti taj zazoran prostor Balkana, Europa je nametnula svoje mjere opreza koje su dovele do buđenja nacionalizma, a time i krvavog te barbarskog završetka jednoga minulog doba. Krovna organizacija koja je upravljala procesima nakon tragedije (a tijekom koje se, *nota bene*, držala principa nemiješanja) službeno se naziva *International Criminal Tribute for former Yugoslavia*. Sud je to koji odlučuje o internim nepravilnostima na prostoru zapadnoga Balkana, na kojemu se međutim u *vrijeme radnje* nije htio pojavljivati. Treće poglavlje trećega dijela romana *Ministarstvo boli* Dubravke Ugrešić opisuje to mjesto kao zgradu u kojoj se svatko mogao osjećati kao kod kuće, pa i *jugokriminalci*. Kada je pak riječ o čitanju *Dece ponoći*, glas Gayatri Chakravorty Spivak kao Indijke rođene tijekom Drugoga svjetskog rata, postaje temeljem postkolonijalne kritike i diskrepancije između činjenične i diskurzivne stvarnosti. Čitav Drugi svjetski rat u Indiji te kraj imperijalizma kao njegov sastavni dio Spivak uspoređuje s holokaustom u Europi, a kulminacija takvih zbivanja rezultirala je proglašenjem nezavisnosti kao ugladenim činom. To je međutim bila čista suprotnost nacionalističkoj poruci koju je takav događaj odašiljao, a koja za svoj rezultat ima umjetno stvorenu shizofreniju mase. Nacionalizam kao produkt javne sfere zapravo je obilježen snažnim djelovanjem individualnoga, privatnim uvjerenjem o posebnom rođenju. Salem Sinaj sliku o sebi gradi na nizu primjera koji njegov apriorni superiorni položaj naglašavaju, primjerice na izresku iz novina u kojemu mu se obraća predsjednik Vlade, proročanstvu o njegovoj posebnoj funkciji u indijskomu društvu, svojim moćima i sudjelovanju u svemu što je bilo javno i politički važno. Pritom zaboravlja da njegovo podrijetlo nije njegovo. U osnovnomu svom obliku i shvaćanju, književnost služi kao pripomoć nacionalizmu. No uvođenjem jedne opće nesigurnosti u svijet glavnoga lika, njegovim *bratom* Šivom, razgovorom Salema i ujne u komu ga ona ismijava jer je uvjeren u svoju posebnost te pucanjem po šavovima, Rushdie ismijava takvu paradigmu te daje subalternom da govori. A subalteran je on sam, pisac-emigrant.

Writers and politicians are natural rivals. Both groups try to make the world in their own images; they fight for the same territory. And the novel is one way of denying the official, politicians' version of truth.²²

I pozornica svijesti Salema Sinaja te okrutnost koju Društvo djece ponoći doživljava, baš poput razreda Tanje Jurić te Igorova/Cesova/haškoga diskursa dijele,

²² Salman Rushdie, *Imaginary Homelands, essays and criticism 1981–1991*. (London: Granta Books, 1991), 19.

može se tumačiti u postkolonijalnom ključu. Iako ga Todorova s razlogom promatra kao *topos* različit od orijentalizma, balkanizam kakvim ga se predstavlja u *Ministarstvu boli* jest mjesto upisivanja postkolonijalnoga značenja u kojemu se evocira prostor kojega više nema te se na taj način stavlja književnicu/*drugaricu* na poziciju s koje djeluje kao potencijalno opasno oružje zazivanja (nekolonijalne) prošlosti i izazivanja sjećanja.

Literatura

Bhabha, Homi, „Diseminacija: vrijeme, pripovijest i margine moderne nacije“. U: *Politika i etika pripovijedanja*, glavni ur. Vladimir Biti, (Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 2002), 157–191.

Hall, Stuart, „Cultural Identity and Diaspora“. U: *Colonial Discourse and Post-colonial Theory: a Reader*, ur. Patrick Williams and Laura Chrisman (London: Harvester Wheatsheaf, 1994), 222–237.

Rushdie, Salman, *Deca ponoći*, [prev. S. Koljević, Z. Mutić], Beograd: BIGZ, 1981.

Rushdie, Salman, *Imaginary Homelands, essays and criticism 1981–1991*, London: Granta Books, 1991.

Said, Edward Wadie, *Orijentalizam*, Zagreb: Konzor, 1999.

Spivak, Gayatri Chakravorty, *Nacionalizam i imaginacija: i drugi eseji*, Zaprešić: Fraktura, 2011.

Škvorc, Boris, „Multikulturalnost i multikulturalizam u postkolonijalnom ‘stanju stvari’: dislocirani identitet, pričanje zajednice, književnost i druge Hrvatske“, *Croatian Studies Review: Časopis za hrvatske studije*, 6 (2010), 69–113.

Todorova, Marija, *Imaginarni Balkan*, Beograd: Biblioteka XX vek, 1999.

Ugrešić, Dubravka, *Ministarstvo boli*, Zagreb: 90 stupnjeva, 2004.